

Het Nederlandse en Vlaamse heidelandschap

De afname van het heideareaal en de achteruitgang van de kenmerkende heideflora en -fauna wordt al lange tijd erkend als probleem en heeft daarom altijd de aandacht gehad van de Nederlandse en Vlaamse natuurbescherming. Die aandacht is opmerkelijk, want het heidelandschap is in Nederland en Vlaanderen nauwelijks een natuurlijk landschap, maar in essentie een cultuurlandschap dat door de mens is gevormd en lange tijd in stand is gehouden. Kennis van die cultuur en van het gebruik van de heide daarbinnen is dan ook essentieel om inzicht te krijgen in het functioneren van het heidesysteem en de manier waarop en de schaal waarin we het in stand kunnen houden.

Baudewijn Odé,
Kees Groen &
Geert De Blust

Ontstaan heidelandschap

Het heidelandschap is ontstaan als gevolg van een agrarisch systeem op arme gronden (Burny, 1999). Om de vruchtbaarheid van de akkers op peil te houden werd een belangrijk deel van de noodzakelijke mineralen en nutriënten onttrokken aan de heide. Dat gebeurde op verschillende manieren.

Op de heide en andere gemeenschappelijke weidegronden werden strooisel, wintervoeder, honing en brandstof gewonnen. De potstal nam in dat geheel een centrale plaats in. Daar werd immers zoveel mogelijk de mest van de grazende dieren verzameld om later, vermengd met het strooisel dat ook van de heide afkomstig was, op de akkers uitgespreid te worden. De heide werd verder regelmatig gebrand om de vegetatie te verjongen. Verjongde heide leverde niet alleen beter voer voor de grazers, maar was ook geschikt om gemaaid te worden: voedsel in de stal. Aangezien er weinig aanvoer

Een recente impressie van het open heidelandschap van weleer.

van meststoffen van buiten was, werd de bodem onder de heide steeds voedsel- armer.

In de natte heide werden plaggen of zoden gestoken. Afhankelijk van hun soortensamenstelling waren die bruikbaar als brandstof, als verstevigings- of bouw- materiaal of als stalstrooisel. Uitgeveende vennen werden gebruikt voor het drenken van vee en het wassen van schapen.

Op diverse plaatsen was sprake van overexploitatie (met name door overbegrazing), hetgeen de belangrijkste oorzaak was voor het ontstaan van zandverstuivingen. Een en ander leidde tot een dynamisch, grootschalig, open landschap met weinig bos, dat in de late Middeleeuwen zijn maximale omvang kreeg.

Door de verschillen in landgebruik en ligging in het landschap ontwikkelden zich verscheidene karakteristieke ecosystemen, die ook nu nog aanwezig zijn: droge heide, natte heide, heischraal grasland, vennen en zandverstuivingen.

Achteruitgang heideareaal

Eén van de eerste maatregelen die leidde tot een verlies aan areaal heide en stuifzand was het bebossen van heide in de strijd tegen de zandverstuivingen, vanaf de 18e eeuw. Pas in de loop van 19e en 20e

	jaartal	Hoogveen	Natte heide	Droge heide	Stuifzand	Ven	totaal
Nederland	1850	1200	2000	6000	200	50	10.000
	1950	280	65	1050	73	40	1500
	2000	50	50	300	35	40	500
Vlaanderen	2000	0,5	32	82,5	7	8	130

Tabel 1. Het areaal van de verschillende onderdelen van het heidelandschap in Nederland op drie tijdstippen en de huidige situatie in Vlaanderen (Kuijken, 1999). De nederlandse oppervlaktes (in km²) zijn afgeleid van CBS-gegevens

over landgebruik. De kolom hoogveen is hierin opgenomen, omdat hoogveen en natte heide op oude kaarten niet goed te onderscheiden zijn en de schatting van de verhouding natte heide/hoogveen minder betrouwbaar is.

	Nederland	Vlaanderen
Droge heide	76%	57%
Heischrale graslanden	80%	42%
Natte heide	70%	58%
Vennen		69%

Tabel 2. Aandeel van Rode-Lijstsoorten (in %) in de lijst van karakteristieke soorten vaatplanten van heide-ecosystemen in Nederland en Vlaanderen (van der Meijden et al., 2000; Cosyns et al., 1994).

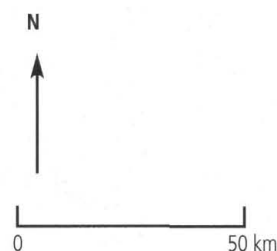

Fig. 1. Verspreiding van natte en droge heide, heischraal grasland en stuifzand rond 2000 in Nederland en Vlaanderen. Vergelijkbaar met figuur 2 zijn voor Nederland twee kwaliteitsklassen onderscheiden: matig (lichtpaars) en (zeer) goed (donkerpaars). Indien in een km-hok alleen matig ontwikkelde situaties voorkomen is een lichtpaarse kleur gebruikt. Voor Vlaanderen is de actuele situatie weergegeven, ongeacht de kwaliteit.

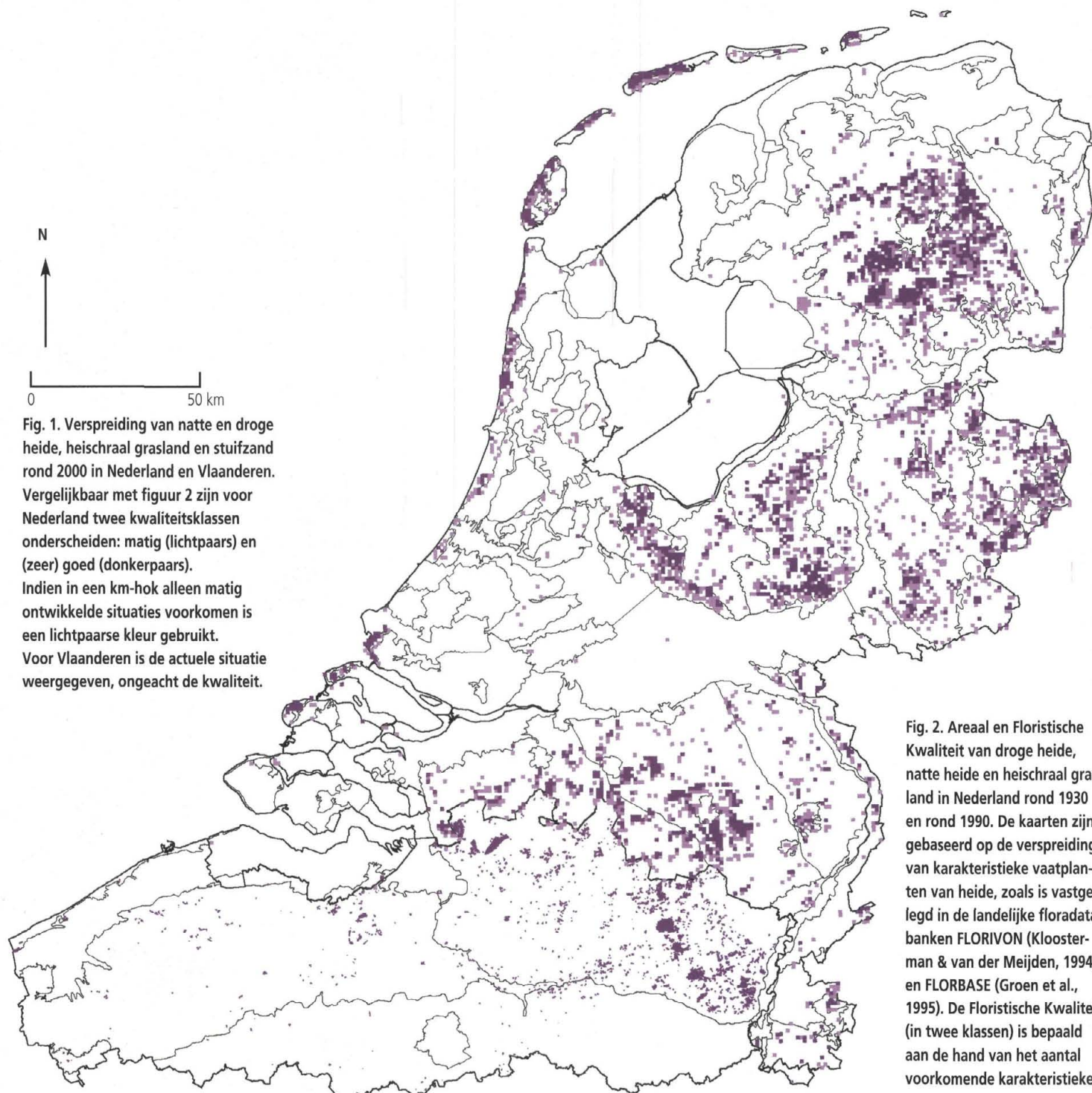
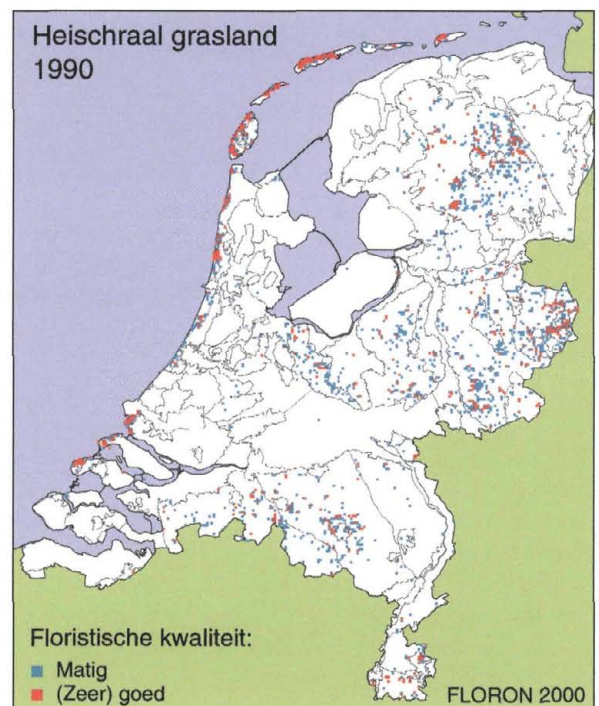
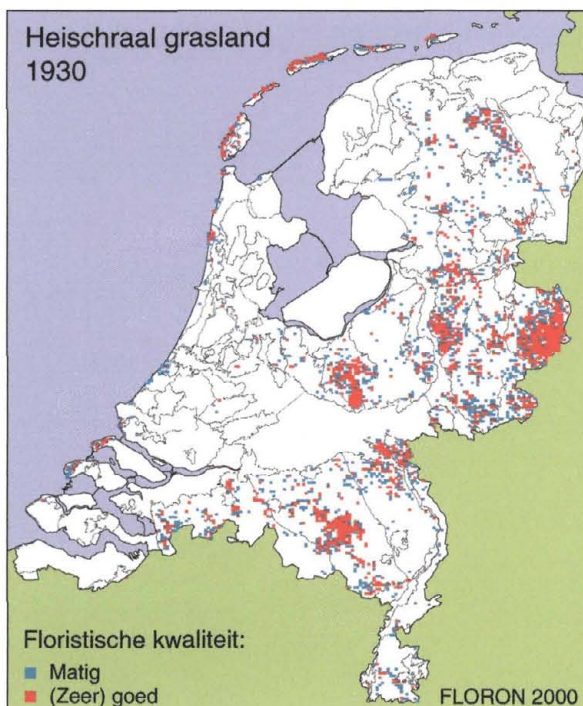
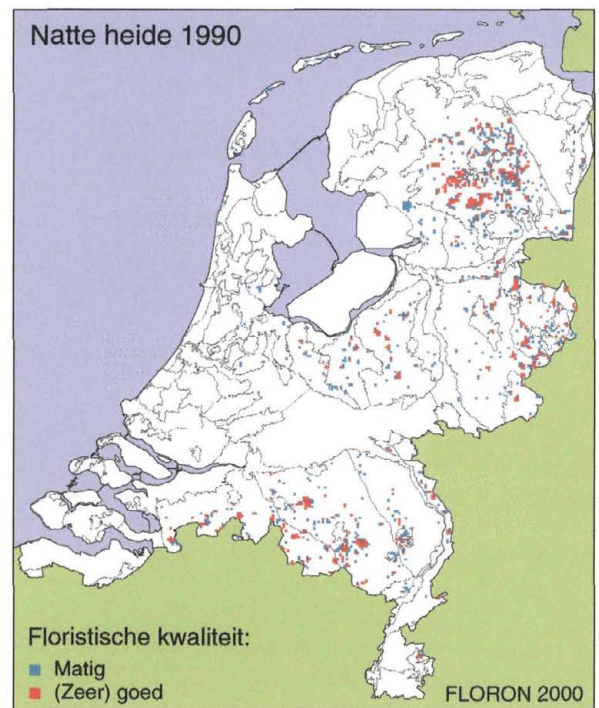
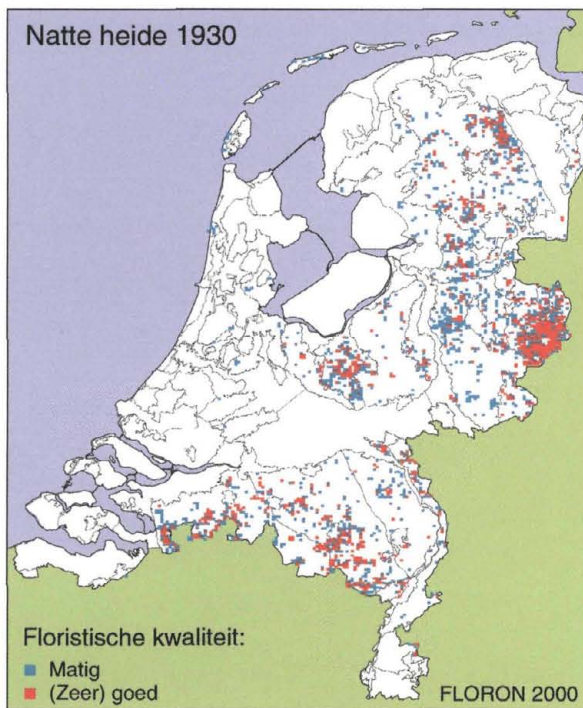
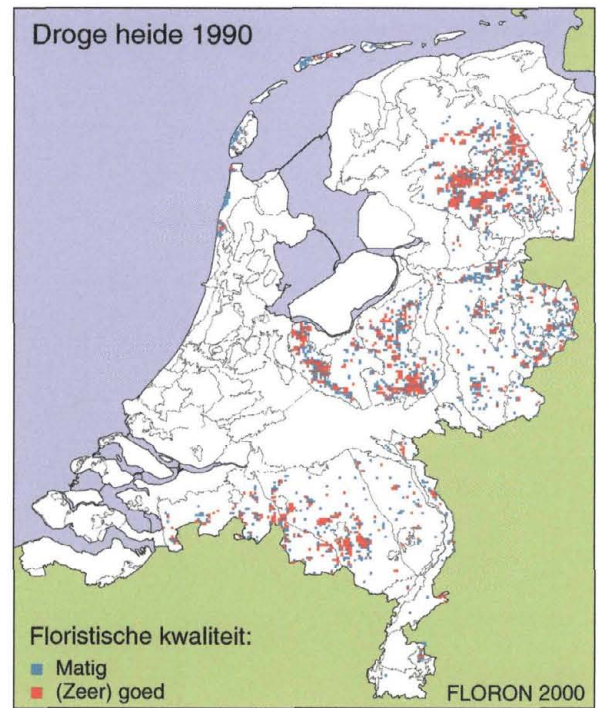
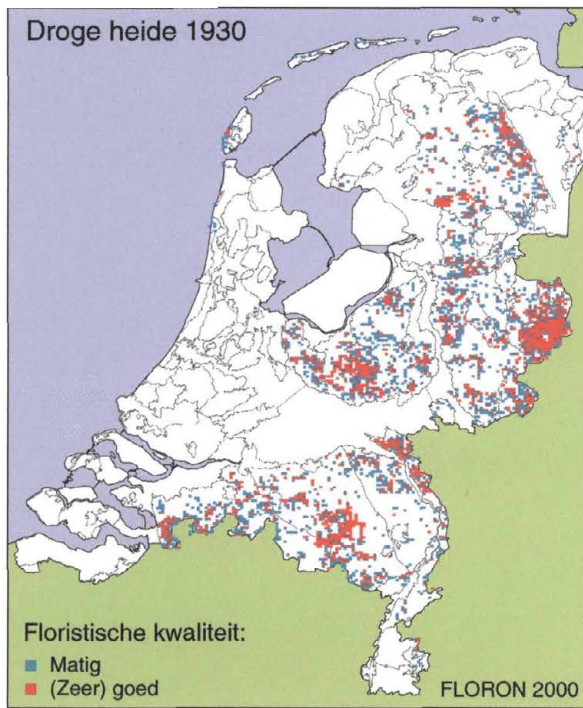

Fig. 2. Areaal en Floristische Kwaliteit van droge heide, natte heide en heischraal grasland in Nederland rond 1930 en rond 1990. De kaarten zijn gebaseerd op de verspreiding van karakteristieke vaatplanten van heide, zoals is vastgelegd in de landelijke floradatabanken FLORIVON (Kloosterman & van der Meijden, 1994) en FLORBASE (Groen et al., 1995). De Floristische Kwaliteit (in twee klassen) is bepaald aan de hand van het aantal voorkomende karakteristieke soorten.

De Levende Natuur

De Kleine wrattenbijter is recent teruggevonden op het militair oefenterrein de Oldenbroekse Heide.

eeuw neemt de omvang van het heide-areaal sterk af door de invoering van kunstmest bij de ontginning van woeste gronden, de aanplant van bossen voor het verkrijgen van hout voor de mijnbouw, extensivering van het beheer door natuurbescherming of defensie en het ruimtebeslag van stedelijke bebouwing en infrastructuur. Uiteindelijk resteert in Nederland en Vlaanderen slechts zo'n 5% van het areaal dat aanwezig was rond 1850 (tabel 1, fig. 1).

Achteruitgang flora en fauna

De areaalinkrimping vindt ook zijn weerslag in de achteruitgang van karakteristieke heidesoorten. Dat laat zich goed aflezen van de Rode Lijsten van diverse systematische groepen: vaatplanten, mossen, korstmossen, dagvlinders, libellen, krekels en sprinkhanen, reptielen en amfibieën en vogels (o.a. van der Meijden et al., 2000; Cosyns et al., 1994; Wasscher, 1999; Odé, 1998; Wynhoff & van Swaay, 1995; Aptroot et al., 1998; Siebel et al., 2000). Enkele bekende en minder bekende voorbeelden zijn Klein warkruid, Valkruid, Heidekartelblad, Rendiermossen, IJslands mos, Gekroesd gaffeltandmos, Heidebisschopsmuts, Kleine heivlinder, Aardbeivlinder, Veenhooibeestje, Venwitsnuitlibel, Oostelijke witsnuitlibel, Kleine wrattenbijter, Zadel sprinkhaan, Gladde slang, Zandhagedis, Korhoen en Grauwe klauwier. Voor sommige groepen is het aandeel van Rode-Lijstsoorten onder de karakteristieke heidesoorten hoog (tabel 2).

Behalve de areaalinkrimping spelen ook veranderingen in de kwaliteit van de resterende heide een rol o.a. door fragmentatie, verkleining en verarming van de ecosystemen (fig. 2). Fragmentatie heeft met name invloed op de dispersiemogelijkheden van organismen. Als heideterreinen door fragmentatie ingesloten raken in bossen, verandert bovendien het micro- en mesoklimaat (Stoutjesdijk & Barkman, 1992). De verarming houdt verband met verzuring, verdroging en vermisting, maar ook wel met het gevoerde beheer. Het beheer is in vele gevallen gericht geweest op de ontwikkeling van een gevarieerd landschap met heide en bos, bijvoorbeeld door het inzetten van grote grazers. Daardoor zijn juist de soorten van de dynamische en grootschalige heide in de verdrukking gekomen. Enkele voorbeelden zijn

Valkruid langs een met leem behandelde plagplek op de Dwingelose Heide.

Korhoen, Kleine wrattenbijter en Valkruid. De verarming van de flora geldt in het bijzonder voor het heischrale grasland, dat op iets voedselrijkere bodems voorkomt. Door het ontbreken van dynamiek (bijvoorbeeld door plaggen) en de hoge gevoeligheid voor verzuring en vermisting zijn heischrale graslanden gedecimeerd (fig. 2).

Huidige situatie

Het resterende areaal heide en stuifzand is tegenwoordig in gebruik als natuurterrein of als militair oefenterrein. In natuurterreinen is consolidering van natuurwaarden moeilijk door verzuring, verdroging en vermisting. In grotere terreinen wordt meestal gekozen voor extensieve vormen van beheer, zoals begrazing met een schaapskudde. In veel kleine terreinen zijn de beheermogelijkheden beperkt. Ondanks gerichte maatregelen (plaggen, begrazen) is er over grote oppervlakten

sprake van dominantie van enkele grassoorten (Pijpenstrootje en Bochtige smele) en mossen (Grijs kronkelsteeltje). In de duinheide is vaak sprake van vergrassing met Duinriet. In Vlaanderen is van het areaal natte heide en droge heide resp. 60% en 30% sterk vergrast. Heide maakt bovendien slechts een klein deel uit van de reservaten op de hogere gronden; bossen zetten de toon. Mede daarom dreigen de laatste stuifzanden te worden vastgelegd. Bossen versnellen bovendien humusvorming door de invloed van bladval op de omgeving. Dit laatste heeft met name invloed op de waterkwaliteit van vennen.

Militaire oefenterreinen nemen een aparte plaats in (Hornman & Haveman, dit nummer). Soms komt het beheer hier dicht in de buurt van het vroegere heidebeheer. In Nederland wordt een brandbeheer alleen nog op enkele oefenterreinen toegepast, soms zelfs vrij groot-schalig. Ook andere rigoureuze verstoringen, zoals bodemverstoring, spelen op militaire oefenterreinen een rol van betekenis. Deze terreinen blijken nu refugia voor soorten die elders verdwenen zijn door toegenomen vergrassing, vermosing en bebossing. Daaronder bevindt zich een aantal soorten van heischrale graslanden, zoals Valkruid en Wilde schorseneer, en soorten van grote heide-terreinen, zoals Kleine wrattenbijter en Kleine heivlinder.

Maatregelen

Er zijn allerlei activiteiten, die het herstel van de natuurwaarde van de heide tot doel hebben. Ze komen in Nederland voor een belangrijk deel voort uit het Natuurbeleidsplan. In Vlaanderen moet de realisatie van het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN) tot een soortgelijk resultaat leiden.

In Nederland wordt het door aankoop van agrarische gronden binnen de Ecologische Hoofdstructuur mogelijk om grotere eenheden te creëren. De omvorming naar heide op agrarisch gebruikte grond is echter een zaak van zeer lange adem. In sommige van de huidige grote eenheden wordt begrazing toegepast, maar de continuïteit van dat beheer is regelmatig in gevaar, omdat het afhankelijk is van soms wijzigende subsidieregelingen. In Vlaanderen wordt uitbreiding van het heideareaal vooral nagestreefd door het verwijderen van aangeplante naaldhoutbossen en het

omvormen van landbouwgronden langs de randen van reservaten.

Soort- en ecosysteemgerichte maatregelen op kansrijke locaties om overlevingskansen te vergroten worden in Nederland uitgevoerd in het kader van het Overlevingsplan Bos en Natuur (OBN), tot nu toe vooral gericht op herstel van flora en vegetatie. Uit een evaluatie blijkt slechts een klein aantal van deze projecten in heidegebieden effect te hebben en dan vooral op de natte heide en langs vennen. Zo reageren soorten van natte heide, zoals Moeraswolfsklauw en Bruine snavelbies, en soorten van venoevers, zoals Moerashertshooi, Vlottende bies, Waterlobelia en Pilvaren, goed op herstelwerkzaamheden. De herstelkansen voor heischraal grasland blijken nog zorgelijk gering te zijn (Bekker & Lammerts, 2000). Overigens pakken ingrepen ten behoeve van de flora en vegetatie lang niet altijd gunstig uit voor de fauna (o.a. Ketelaar; Peeters et al., dit nummer).

Toekomst

Het ontwikkelen van kansrijke locaties is met name mogelijk voor natte heide en heidevennen, maar voor soorten van droge heide en heischraal grasland is het perspectief nog steeds somber. Zolang een vergelijkbare dynamiek als van het vroegere landbouwkundige gebruik achterwege blijft, zijn de mogelijkheden voor herstel beperkt. Het verdwijnen van soorten als Heidezegge, Korhoen en Kleine wrattenbijter ligt op de loer.

Gezien de goede resultaten van het beheer in enkele militaire oefenterreinen voor enkele karakteristieke heidesoorten, zouden de effecten van een meer rigoureuze aanpak van het beheer binnen enkele grote eenheden op zijn minst moeten worden onderzocht.

Literatuur

- Aptroot, A., C.M. van Herk, H.F. van Dobben, P.P.G. van den Boom, A.M. Brand & L. Spier, 1998.** Bedreigde en kwetsbare korstmossen in Nederland: basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Buxbaumia 46: 1-101.
- Bekker, R.M. & E.J. Lammerts, 2000.** Naar een Rode Lijst met Groene Stip voor hoger planten in Nederland. Eindrapportage 1e en 2e fase in opdracht van het IKC Natuurbeheer. Dienst Landelijk Gebied.
- Burny, J., 1999.** Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat. Publicatie van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, Reeks XLII aflevering 1.

Cosyns, E., M. Leten, M. Hermy & L. Triest, 1994.

Een statistiek van de wilde flora van Vlaanderen. V.U.B., Instituut voor Natuurbehoud.

Groen, C.L.G., W.J. van der Slikke & H. Duistermaat, 1995. Vijf jaar FLORON. Gorteria 21: 133-146.

Kloosterman, F.H. & R. van der Meijden, 1994. Eindverslag digitalisering IVON-archief (historisch floristisch bestand) van het Rijksherbarium te Leiden. Rijksherbarium, Leiden.

Kuijken, E. (red.), 1999. Natuurrapport 1999.

Toestand van de natuur in Vlaanderen: cijfers voor beleid. Mededelingen van het Instituut voor Natuurbehoud 6, Brussel.

Meijden, R. van der, B. Odé, C.L.G. Groen, J.-P.M. Witte & D. Bal, 2000. Bedreigde en kwetsbare vaatplanten in Nederland. Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Gorteria 26: 85-208. Leiden.

Odé, B., 1998. Bedreigde en kwetsbare krekels en sprinkhanen in Nederland (Orthoptera). Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Stichting EIS Nederland, Leiden.

Siebel, H.N., B.F. van Tooren, H.M.H. van Melick, A.C. Bouman, H.J. During & K.W. van Dort, 2000.

Bedreigde en kwetsbare mossen in Nederland. Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Buxbaumia 54: 1-86.

Stoutjesdijk, Ph. & J.J. Barkman, 1992. Microclimate, vegetation and fauna. Knivsta.

Wasscher, M., 1999. Bedreigde en kwetsbare libellen in Nederland (Odonata). Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Stichting EIS Nederland, Leiden.

Wynhoff, I. & C. van Swaay, 1995. Bedreigde en kwetsbare dagvlinders in Nederland. Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Vlinderstichting, Wageningen.

Summary

Heathland in the Netherlands and Flanders

Originally are heathlands in the Netherlands and Flanders a part of an agricultural system on nutrient-poor soils, that includes measures like grazing and burning. With the actual disappearance of this system, the area of heath land has decreased dramatically. The characteristic flora and fauna in the remaining area is severely diminished. It is argued that at present some improvements can be achieved, but scale and dynamics of the past agricultural system will never be reached again.

Drs. B. Odé & drs. C.L.G. Groen

Stichting FLORON

Postbus 9514

NL-2300 RA Leiden

email: floron@floron.leidenuniv.nl

Drs. G. De Blust

Instituut voor Natuurbehoud

Kliniekstraat 25

B-1070 Brussel

email: geert.de.blust@instnat.be